

Авторитаризм і тоталітаризм

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

У статті обґрунтовується неправомірність ототожнення авторитаризму і тоталітаризму, яке спричиняє віднесення деяких тоталітарних диктатур до авторитарних режимів. У цьому контексті здійснюється порівняльний аналіз сутнісних аспектів зазначених недемократичних режимів.

Розгляд недемократичних політичних режимів передбачає дослідження авторитаризму й тоталітаризму, їх становлення, розвитку та можливостей потенційної трансформації у режими демократичні. Проте деякі автори через нечітке формулювання критеріїв співставлення ототожнюють ці поняття або нехтують різницю між ними.

Проблема сутності таких політичних режимів розглядалась у численних працях дослідників. Серед авторів праць, у яких наведено особливості як тоталітаризму, так і авторитаризму, – Х. Арендт, М. Драхт, М. Кертс, К. Фрідріх, З. Бжезинський, Р. Арон, Ж. Желев, Т. Адорно та інші.

Мета цієї статті – довести неправомірність ототожнення авторитарних і тоталітарних диктатур, які, незважаючи на певну подібність методів управління суспільством, мають не лише різні цілі та механізми їх досягнення, але й різні шляхи приходу до влади. Тобто, окрім значної кількості спільних рис, існують принципові розбіжності, які стосуються сутнісних аспектів ідентифікації політичних режимів як авторитарних чи тоталітарних.

Переважна більшість розвинених країн світу є державами демократичними. Проте історія існування режимів, принципи функціонування яких кардинально протилежні принципам демократії, є надзвичайно тривалою. Цим пояснюється постійне зацікавлення дослідників причинами виникнення таких режимів, тенденціями, наявними у відповідних суспільствах, та можливостями їх трансформації. Проте, звертаючи увагу на недемократичність принципів управління в авторитарних і тоталітарних державах та протиставляючи їх

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

демократіям, автори деяких праць не наголошують на відмінностях між цими, різними за сутністю, диктатурами. Це спричиняє неточності в їх оцінці, тому що, наприклад, становлення авторитаризму у деяких країнах, за певних умов розвитку, може бути виправданим, у той час як тоталітарні диктатури не мають жодних переваг порівняно з іншими режимами.

І авторитаризм, і тоталітаризм мають свої різновиди. Проте всі їх сутнісні риси враховано у загальних теоретичних моделях. Вони чітко визначають аспекти, які дозволяють відокремити тоталітарні режими від авторитарних.

Авторитаризм можна визначити як недемократичний політичний режим, який передбачає концентрацію влади в руках окремої особи або групи осіб, котрі не прагнуть досягнення суспільної згоди стосовно легітимності їх влади. При цьому відбувається зменшення ролі представницьких інститутів влади і громадян в цілому, вони усуваються від процесу прийняття політичних рішень.

Серед авторитарних режимів виокремлюють:

- військово-бюрократичні диктатури, встановлені внаслідок військових переворотів через наявність нерозвиненого громадянського суспільства та слабкість демократичних традицій, коли офіцерський корпус виступає найбільш зорганізованою силою, яка має ресурси для захоплення влади у державі (Греція, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Чилі, деякі інші країни Латинської Америки, Африки та Азії);

- персональні тиранії, різновидом яких виступає султанізм, коли влада належить диктаторові та спирається на підтримку розгалуженого поліцейського апарату (Сомалі, Гаїті, Уганда, Нікарагуа);

- абсолютистські монархії, коли монарх має необмежену владу у виконавчій, законодавчій та судовій сферах, а представницьких органів влади не існує (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати);

- олігархічні, коли влада належить певним корпоративним кланам;

- вождистські (або режими особистої влади), які спираються на авторитет сильного лідера, можуть мати підтримку народу і передумовою становлення яких може виступати певна загроза для держави (що дозволяє лідерам використовувати для консолідації населення гасла націоналізму, незалежності, модернізації тощо);

- змішані, які містять елементи різних режимів (наприклад, військовий режим, який було встановлено у Чилі 1973 року, пізніше було трансформовано у режим особистої влади);

- неототалітарні режими, які формально функціонують за наявності багатьох партій, опозиції, періодичних виборів, але влада зберігається в руках однієї партії (Сирія).

При цьому у деяких країнах (Сінгапур, Південна Корея, Таїланд) авторитарна влада змогла сконцентрувати зусилля та ресурси для

розв'язання завдань економічного зростання, проведення радикальних реформ, забезпечення громадського порядку, а також не допустити протистояння групових інтересів.

Тоталітаризм є політичним режимом, якому притаманні політичне, економічне, ідеологічне панування правлячої еліти, організованої у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат (очолюваний лідером), тотальний контроль над суспільством, втручанням в усі його сфери з метою здійснення такого контролю. (Запропоноване визначення є одним з можливих, оскільки автори багатьох досліджень з питань тоталітаризму, підручників, словників наводять різні визначення цього поняття).

До різновидів тоталітаризму належать:

- комуністичний тоталітаризм (як штучна форма соціальної інтеграції, заснована на приматі класового підходу, запереченні права на приватну власність, заборону автономії особистості тощо);
- фашизм (який у первісному варіанті італійської ідеократії тяжів до забезпечення національної єдності під владою сильної держави, передбачав синтез концепції нації як цінності та догматизованого принципу справедливості);
- націонал-соціалізм (як синтезований тип ідеократії, який передбачає втілення ідей расизму, шовінізму, зовнішньополітичної експансії) [1].

Таким чином, тоталітарними можна вважати режими у нацистській Німеччині, в СРСР (досталінський та сталінський періоди), у Китаї за часів правління Мао Цзедуна, у Камбоджі за часів правління Пол Пота, в Італії за часів правління Муссоліні та деякі інші.

Деякі дослідники тоталітарних режимів схильні відносити їх до авторитарних диктатур. Причиною цього є нехтування принципових відмінностей цих режимів, зокрема, особливостей їх приходу до влади, цілей державного панування та механізмів управління суспільством. Проте деякі автори звертають увагу на недоцільність підміни понять. Зокрема, у праці “Джерела тоталітаризму” Х. Арндт наголосила на принципових розбіжностях між тоталітарним правлінням, диктатурами і тираніями. Деспотії та тиранії, на її думку, передбачають рівність умов для підвладних, але для тоталітарного правління таке зрівнювання не було достатнім, оскільки не зачіпало неполітичних суспільних зв'язків між підвладними. М. Драфт вказував, що тоталітарні диктатури, на відміну від авторитарних, намагаються впровадити у суспільстві радикально нову систему цінностей. М. Кертис визначив тоталітаризм як “специфічний тип сучасного режиму за часів масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору”. Автор зазначив, що існують інші диктатури, де має місце “елітистське управління, довільне використання політичної влади, зведення до мінімуму особистих прав індивідів, ієрархічні інститути” [2]. Я. Корнаї у

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

праці “Соціалістична система” звернув увагу на те, що часто соціалістичну систему ототожнювали із військовою диктатурою [4]. Але необхідно зважати, що за умов військової диктатури влада перебуває в руках військових, а у класичній соціалістичній системі управління суспільством здійснює партія. Проте варто враховувати важливу роль, яку у такій державі відіграють армія та поліція під контролем партійних органів. Водночас військові диктатури у Латинській Америці, Африці та Азії, які здійснюють терор, за своїм характером, як зазначив автор, не виступають тоталітарними, оскільки не прагнуть контролювати всі без винятку сфери суспільства.

Коли йдеться про становлення тоталітаризму, то вирішальну роль у той період відіграє масова підтримка тоталітарних рухів, а згодом – тоталітарних режимів. Наявність масового суспільства, яке виступає однією з передумов його тоталітарності, призводить до необхідності харизматичного лідера або лідера, який згодом стає харизматичним. Натомість становлення авторитарного правління відбувається внаслідок насильницького захоплення влади окремою особою або групою осіб [5] (коли існує підтримка еліти різними зацікавленими силами). При цьому, на відміну від тоталітаризму, в цей період характерною є деполітизація мас, нейтральне або вороже їх ставлення до влади. Проте це не виключає можливість появи харизматичного лідера в авторитарній державі.

Харизматичний лідер за умов тоталітарного режиму очолює єдину в країні партію, яка має монополію на владу. На таку рису тоталітарної держави вказує більшість дослідників тоталітаризму. Зокрема К. Фрідріх та З. Бжезинський у праці “Тоталітарна диктатура та автократія” зазначали, що необхідною для тоталітаризму є наявність єдиної масової партії, яку, як правило, очолює одна людина і до складу якої входить відносно невелика частина населення; таку партію організовано за ієрархічним принципом, і вона або стоїть над бюрократичною державною організацією, або тісно з нею пов’язана [6]. Р. Арон у праці “Демократія та тоталітаризм” також писав про наявність монопольного права партії на політичну діяльність [7].

На противагу принципу заборони створення інших партій при тоталітаризмі, за авторитарних режимів можлива багатопартійність, але реальної конкуренції між партіями у боротьбі за владу немає. При цьому допускається обмежений плюралізм, існування формальної, підконтрольної владі опозиції, навіть формальна боротьба за владу. Проте діяльність такої опозиції не може загрожувати основам системи. Реальна конкуренція у боротьбі за політичну владу не допускається.

Заборона суспільно-політичного плюралізму, опозиційних партій та рухів є особливістю суто тоталітарних режимів. У тоталітарній державі заборонено навіть формальну опозицію. Таку ситуацію зумовлено вимогою всезагальної підтримки режиму, коли заборонено не лише опозиційну

діяльність, але й опозиційні переконання. При цьому, різні підходи до зазначеного питання за умов функціонування обох видів недемократичних режимів призводять до того, що реальна опозиція існувати не може.

Що стосується громадянського суспільства, то його скасування тоталітарною державою з метою усунення впливу різних суспільних груп, які можуть мати різні інтереси та чинити опір режимові, призводить до порушення соціальних зв'язків (між індивідами, суспільними групами, зв'язків з державою). Натомість у авторитарній державі зазвичай є елементи громадянського суспільства, які не повністю поглинаються державою.

Однією з найсуттєвіших особливостей тоталітарного режиму, яка виступає його метою і водночас засобом функціонування, є встановлення тотального контролю над усіма сферами суспільства. (Легкість здійснення контролю над суспільством під час виникнення тоталітарних рухів та встановлення тоталітарних режимів зумовлюється пошуком членами суспільства контролюючої сили, а потреба у зовнішньому контролі, у свою чергу, виникає через невпевненість у своєму становищі та небажання брати на себе відповідальність). Авторитарне ж правління не претендує на таку монополію. Йому притаманне обмежене адміністративне втручання, збереження автономності особистості та суспільства у неполітичних сферах.

В цілому, політична несвобода особи безпосередньо пов'язана із сутністю феноменів як тоталітаризму, так і авторитаризму. Проте вона є "пасивною" за авторитарних режимів та "активною" за режимів тоталітарних. Останні потребують не лише усунення опору з боку населення, але й висловлення лояльності до режиму у формі активної підтримки, яка є подібною до поведінки членів масового суспільства. Таку підтримку громадяни мають висловлювати на мітингах, маніфестаціях, інших масових зібраннях: це має формувати ілюзію долученості особи до ширших суспільних процесів та ілюструє прагнення тоталітарного режиму мобілізувати маси на реалізацію поставлених ним завдань, зумовлене потребою використання рис маси та її атомізованих індивідів.

Стосовно проблеми мобілізації населення у тоталітарних державах та простоти її здійснення, то це обумовлюється маргіналізацією індивідів (внаслідок суспільно-політичних та економічних криз, які мали місце у ХІХ – на початку ХХ ст.), яким притаманне прагнення забезпечити стабільність свого становища, та виникненням масового суспільства. Тоталітаризм широко використовує такі форми мобілізації мас, як вибори (які є формальними), урочисті збори, мітинги, паради (оскільки маніпулювати масою набагато легше через наявність спільного для неї настрою та зменшення схильності її членів критично сприймати інформацію) [8]. Тут важливу роль відіграє й патерналістська свідомість, для якої будь-яка влада є законною та виправданою, оскільки може

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

гарантувати стабільність. (Наявність патерналістської свідомості також має суттєве значення у деяких авторитарних державах).

Формування такої свідомості не належить до цілей авторитарних диктатур, які потребують лише усунення опору з боку населення. Тому за умов авторитаризму має місце так звана «пасивна» несвобода особи, коли громадяни не мають права брати участь в опозиційних рухах, але і не зобов'язані відкрито підтримувати режим.

Оскільки тоталітарна влада спирається на підтримку народу, то такому режимові притаманний культ вождя. Наявність у мас мотивації пошуку вождів, які можуть відновити суспільну стабільність, можна пояснити за допомогою психології атомізованої маси. Маса не лише прагне знайти контролюючу силу, але й сама звеличує лідерів. За допомогою такого ірраціонального зв'язку з вождями маса відчуває себе суб'єктом історії. Зокрема, Х. Арендт звернула увагу на таке явище, як ідентифікація мас із лідерами. Тому велич вождів маси сприймали як власну велич.

Варто відзначити й іншу причину виникнення культу вождів у тоталітарних суспільствах – активне впровадження у свідомість народу за допомогою засобів пропаганди міфів про героїзм вождів. Такий лідер має відчувати настрої маси. У свою чергу, вождь формує маси, хоч вони цього не усвідомлюють.

Лідери маси є харизматичними. Про харизматичність диктаторів авторитарних держав можна говорити лише у деяких випадках (коли йдеться про вождистські диктатури тощо). При авторитаризмі, наприклад, коли йдеться про держави Південної Америки або деякі європейські диктатури, зберігається дистанція між народом та диктатором – політичним лідером, якого він не підтримує і який такої підтримки не потребує, оскільки спирається на суто силові методи захоплення влади та управління. (На силові структури влади при здійсненні управління суспільством спираються і тоталітарні, і авторитарні режими). Проте нехтувати підтримкою населення може не кожен авторитарний правитель.

В цілому для тоталітарної влади питання її легітимації є визначальним. Натомість авторитарні режими зазвичай нехтують ним. Саме для доведення своєї законності тоталітаризм використовує ідеологічні доктрини, які містять відповідні положення.

При розгляді особливостей ідеологій, до речі, увагу привертає питання наявності етатистських доктрин. У авторитарних державах вони відіграють суттєву роль у діяльності режимів. Стосовно тоталітарних держав, про аналогічні доктрини може йтися лише у деяких з них. Так, згідно з ідеями італійського фашизму, держава виступала як самоціль та цінність, а комуністична ідеологія розглядала державу як засіб розв'язання класових суперечок та побудови комуністичного суспільства.

Авторитаризм для пояснення доцільності своєї влади використовує інші аргументи: підтримка традицій, націоналістичні лозунги, необхідність

швидкої модернізації, боротьби з військовою загрозою тощо. При цьому, масова підтримка, забезпечення якої є визначальним для тоталітаризму, не завжди має значення, оскільки авторитарні режими приходять до влади переважно за допомогою використання силових методів. Тобто, авторитаризм набагато менше цікавиться питанням легітимації влади і не здійснює інтенсивної мобілізації народу з метою її підтримки. Отже, населення сприймає його, як правило, як нелегітимний режим. Натомість населення тоталітарних держав визнає легітимність тоталітаризму.

Засобом мобілізації мас та легітимації режиму при тоталітаризмі виступає відповідна ідеологія. Тому наявність єдиної офіційної ідеології є ще однією визначальною рисою тоталітарного режиму. Ідеологію, настанови якої стосуються всіх сфер суспільства і для якої притаманне несприйняття старих порядків та заклик будувати новий світ (за необхідності – й насильницьким шляхом), мають підтримувати всі громадяни.

Імплементация такої ідеології в масову свідомість, а також здійснення тотального контролю над суспільством є метою тоталітарної влади. Для цього тоталітаризм використовує ідеологічну пропаганду, індоктринацію та методи політичної соціалізації, коли індивіди опановують форми політичної поведінки, суспільні норми та цінності. І якщо для функціонування тоталітарного режиму суттєвою є дієвість тоталітарної пропаганди (в реальності – заміна пропаганди ідеологічною обробкою) для формування тотальної відданості, яка виступає психологічною основою тоталітарного панування, то, як зазначено вище, у авторитарних державах проблема підтримки режиму населенням, як правило, нехтується. Також, якщо наголошувати на розбіжностях режимів, політизації суспільства (освіти тощо) при тоталітаризмі можна протиставити деполітизацію населення в авторитарних країнах. Такі заходи спрямовуються на формування відповідного типу особистості, психологія якої і дозволяє тотальне домінування (як здійснення мети режиму).

Зазначені цілі не притаманні авторитарним диктаторам, які, як правило, не керуються певною ідеологією при захопленні влади і не прагнуть контролювати неполітичні сфери.

Отже, неподібність цілей спричиняє розбіжності у деяких методах управління. Із врахуванням того, що в обох випадках влада спирається на силу та репресії, принциповою є різниця між масовим терором у тоталітарній державі, який спрямовується не лише проти реальних чи уявних опонентів режиму, але й використовується як засіб управління суспільством, та „вибірковим” терором у авторитарній державі (репресії спрямовуються проти опозиції, дії якої загрожують політичній системі). Тобто, терор є засобом управління тоталітарним суспільством. Для виправдання масових репресій, а також жорстких методів управління і обмеження свободи особистості, використовується створення так званого

Авторитаризм і тоталітаризм.

Уявна подібність та сутнісна різниця

Маргарита Чабанна

«образу ворога», у якості якого виступають прибічники інших ідеологій.

Однак, незважаючи на численні відмінності, авторитарні й тоталітарні режими мають деякі спільні особливості, які відрізняють їх від режимів демократичних. Серед таких рис, окрім кількох перерахованих, – зосередження влади в руках окремої особи або групи осіб, усунення громадян від участі у процесі прийняття політичних рішень. Або ще можна говорити про формальну участь у такому процесі громадян тоталітарної держави та про відповідне усунення від неї громадян держави авторитарної. У такому контексті варто відзначити проведення формальних виборів у тоталітарній і авторитарній державах (виборів, відповідно, регулярних та нерегулярних). Також потрібно вказати на формальне існування представницьких інститутів, формальну реалізацію принципу поділу влади та реальне злиття законодавчої, виконавчої і судової влади, а також на обмеження прав людини, що є одним з найсуттєвіших принципів функціонування обох режимів.

Серед аспектів тоталітаризму, притаманних суто цьому типові режимів і несумісних з властивостями авторитарних диктатур, є існування єдиної партії, яка володіє монополією на владу, та єдиної офіційної ідеології, а також наявність концентраційних таборів.

Принципові розбіжності як у політичній, так і у економічній та соціальній сферах можна спостерігати в процесі трансформації недемократичних режимів, їх переходу до демократії.

При розгляді цього питання потрібно зважати на те, що, наприклад, складнощі модернізації посткомуністичних країн пов'язані з наявністю слабких держав, аморфних політичних партій, монополізованих, неефективно керованих економік, нерозвиненого сільського господарства, слабких соціальних служб. До того ж, труднощі розвитку громадянського суспільства обумовлюються скасуванням суспільних механізмів, які існували протягом тривалого часу, – тобто йдеться про його створення практично „з чистого аркуша”. В цілому відбувається перехід від однієї економічної та політичної системи до принципово іншої, а не лише про усунення структурних диспропорцій.

Зважаючи на відмінні від тоталітаризму особливості авторитарних держав, відповідні трансформаційні процеси у них відбуваються швидше. Суттєве значення має можливість прискорення переходу від авторитаризму до демократії через наявність елементів громадянського суспільства, існування незалежних від держави економічних інтересів, на основі яких можуть бути сформовані інтереси політичні. Необхідно зважати на те, що при такій трансформації повинні відбуватися не лише політичні, але й комплексні економічні реформи. Централізоване керування економікою за допомогою бюрократичної координації її складових є обов'язковим для всіх типів тоталітарних режимів, незважаючи на їх відмінності у цій сфері. Натомість для авторитарних

режимів може бути характерною наявністю як ринкової (а не лише її елементів), так і командної економіки, що, у свою чергу, може зумовити відносну легкість здійснення реформування. І якщо тоталітарні режими, порівняно з іншими, не мають переваг, то такі риси авторитаризму, як спроможність забезпечити суспільний порядок, здійснити реорганізацію суспільних структур, зосередити зусилля на розв'язанні стратегічних питань (завдяки концентрації повноважень) тощо за певних умов (коли режим виступає втіленням не сваволі, а сильної влади, зосередженої в руках окремої особи або групи осіб) можуть виступати ефективним засобом здійснення реформ. Тому встановлення авторитарних режимів часом виправдовується за умов суспільно-політичних криз, військової загрози державі тощо, коли жорсткі методи управління є необхідними для досягнення суспільної стабільності, подолання кризової ситуації або необхідності мобілізації ресурсів для боротьби із загрозою. Йдеться про сильну владу, концентрацію владних повноважень, яка призводить до встановлення або відновлення демократії, розвитку інститутів ринкової економіки, економічного зростання, формування громадянського суспільства.

Зважаючи на це, деякі дослідники вважають наявність авторитарного режиму необхідною стадією переходу від тоталітарних режимів до демократії. (Це також доводить неправомірність їх отожднення). Зокрема, певна кількість сучасних авторитарних режимів має риси режимів перехідних.

Трансформація тоталітарних суспільств передбачає наявність тісного взаємозв'язку економічних та політичних реформ – існування так званого подвійного переходу (який часто передбачає перехід до демократії та ринкової економіки). Для успішного проходження перехідного періоду і становлення демократії необхідним є розв'язання макроекономічних та соціальних питань. З одного боку, радикальні економічні реформи набагато легше здійснити при авторитарних урядах, які не допускають соціально-політичної активності населення та обмежують протидію громадянського суспільства. З іншого боку, економічні перетворення та створення повноцінного ринку цілком можливі у демократичних умовах. (У більшості латиноамериканських країн, у Східній Європі та на пострадянському просторі економічні реформи проводилися одночасно з політичними саме за таких умов. Зазвичай такі реформи були вимушені і розпочиналися у період економічної кризи, що і спричинило складність їх проведення).

Але швидкі реформи можуть бути небезпечними у соціальному відношенні і тому ризикованими з політичної точки зору через можливість руйнування демократичної держави або припинення процесу реформ внаслідок ускладнення матеріального становища населення.

Щодо думки, ніби авторитарне правління може призвести до встановлення тоталітарного режиму, то слід зауважити, що саме

**Авторитаризм і тоталітаризм.
Уявна подібність та сутнісна різниця**

Маргарита Чабанна

демократія, яка сприяє розширенню прав народу, призводить і до систематичного розширення адміністративного апарату. (На думку деяких дослідників, протягом ХІХ століття демократія Європи сприяла розширенню державно-адміністративного апарату, тобто наближенню до тоталітаризму).

І серед авторитарних, і серед тоталітарних існують різні режими, які можна відносити до відповідного типу на підставі використання основних критеріїв порівняння. Такі режими можуть мати різні цілі, розбіжності у деяких методах управління, а також різну тривалість панування. Таким чином, різновиди авторитаризму і тоталітаризму доцільно досліджувати окремо. Але у даному контексті необхідно враховувати саме ті їх сутнісні аспекти, які дозволяють створити наявну класифікацію недемократичних режимів і на її основі здійснювати чітке розмежування авторитарних і тоталітарних диктатур.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. – К.: Генеза. 1997. – 400с.
2. Див.: **Игрицкий Ю.** Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР.-1990.-№6. – С. 175.
3. Там само.
4. **Корнаи Я.** Социалистическая система. – М. 2000. – С. 72.
5. **Желев Ж.** Фашизм // Філософська і соціологічна думка.-1991. - №4. – С. 127.
6. **Friedrich, C. J. and Brzezinsky, Z. K.** (1962). Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York: Frederick A. Praeger, Inc., Publisher. Pages 10-11.
7. **Арон Р.** Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст. 1993. – С. 230 – 231.
8. Авторитаризм и тоталитаризм. <http://websites.pfu.edu.ru/DO/ffec/polit/p7.html#7>